

विपद् व्यवस्थापनको प्रभावकारितामा देखिएका चुनौती र

समाधान

प्रदीपकुमार कोइराला*

लेखसार

विपद् व्यवस्थापनलाई फरक फरक व्यक्ति वा समूहहरूले फरक फरक अर्थमा बुझ्ने गरेको पाइन्छ। सुरक्षा निकायले खोज तथा उद्धारको रूपमा बुझ्छन् भने गैरसरकारी क्षेत्रले उद्धारपश्चात् वितरण गरिने राहतको रूपमा बुझ्छन्। विकास निर्माणमा संलग्न निकायहरूले विपद्को पूर्वतयारीलाई विपद् व्यवस्थापन भनेर बुझ्ने गर्छन् भने अन्यले विपद्पश्चात् गरिने पुनर्निर्माण तथा पुर्नलाभलाई विपद् व्यवस्थापन भनेर बुझ्ने गर्छन्। यस विषयलाई गहिरिएर हेर्दा, केही विज्ञहरूले यस क्षेत्रलाई जीवन वृत्ति चलाउने वा देशविदेश घुम्ने अवसरको रूपमा समेत बुझी विपद् व्यवस्थापनका धेरै समस्याहरू देखाएर यसमा केही समाधान समेत ल्याएको पाइन्छ, तर हाम्रा यी समाधानहरू पहिलाको समस्याभन्दा खराब भएका छन्। यसका कारणहरू केलाई सही समाधान के हुनसक्छन् र नेपालको विपद् व्यवस्थापनलाई हालको नीतिगत तथा कार्यान्वयनगत भुमरीबाट पार लगाउने उपाय के छन्, विपद् व्यवस्थापन जस्तो विशुद्ध विज्ञान हुनुपर्ने गहनतालाई तोडमोड गरी बुझाइएको सङ्कुचन र विस्तारमा अल्झिएको अवस्था छ। यस्तो संवेदनशील विषयमा देखिएका फरक स्वरूपहरू र तत्काल समाधानका उपायका विषयमा आलेख केन्द्रित रहेको छ।

शब्दकुञ्जी: खोज, उद्धार र राहत, विपद् व्यवस्थापन, प्राकृतिक विपद्, अधिकारवादी धार, विपद् व्यवस्थापन क्याबिनेट अफिस

१. पृष्ठभूमि

प्राकृतिक प्रकोपको घटनामा परेकाहरूलाई खोज, उद्धार तथा राहतको व्यवस्था गर्नु भन्ने विपद् व्यवस्थापनको बुझाइमा परिवर्तन ल्याउनका लागि जापानको सेन्डाईमा १४ देखि १८ मार्च, २०१५ मा

* सहसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: pradipkoirala@yahoo.com

भएको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रममा संसारका अधिकांश देशहरू भेला भएर एउटा संयुक्त घोषणा गरे, यसैलाई सेन्डाई फ्रेमवर्क भनिन्छ, यसमा उल्लिखित प्राथमिकताको पहिलो बुँदाले विपद् व्यवस्थापनको सङ्कुचित बुझाइमा परिवर्तन ल्याउन जोड दिएको छ। संसारभरि नै यो सङ्कुचित अर्थमा परिवर्तन आएर अधिकांशले विपद् व्यवस्थापनलाई विपद् पूर्वतयारीको अवस्था, विपद्को समयमा गरिने खोज, उद्धार तथा राहतको व्यवस्था र विपद्पश्चात गरिने पुर्नलाभ तथा पुनःनिर्माणको अवस्थाको समग्र स्वरूपमा बुझ्न थालिसके तर यो बुझाइको सङ्कुचन र विस्तारमा नेपालको विपद् व्यवस्थापन जेलिने गरेको पाइन्छ।

विपद् व्यवस्थापनको यो समग्र बुझाइ र यस भित्रका चरणहरू आआफ्ना स्थानमा महत्त्वपूर्ण छन् र प्रकोप हुनुपूर्वको अवस्थामा त्यसको रोकथाम तथा प्रकोप भइहालेको अवस्थामा त्यसको क्षति कम गर्ने उपायहरू हुन्छन्। यसमा पूर्व तयारी, अल्पीकरण तथा रोकथाम जस्ता कुराहरू पर्दछन्। यस अवस्थामा रहेका सबै पक्षहरूको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिएको खण्डमा प्रकोपको क्षति न्यून गर्न सकिन्छ। संसारमा सबभन्दा बढी भूकम्प जाने मुलुक भनेर चिनिने जापानमा यस अवस्थाका कामहरू अत्यन्तै बढी भएको कारणले जति भूकम्प गए पनि त्यसको क्षति अत्यन्त न्यून हुने गरेको छ।

सन् २०१५ मा गएको जापानको कोबे क्षेत्रको भूकम्प, सन् २०१५ मा नै नेपालको गोर्खा भूकम्प र सन् २०२३ मा गएको टर्की भूकम्प, यी तीनै भूकम्पहरू ७.८ स्केलका थिए तर टर्कीमा गएको भूकम्पका करिब ४५ हजारको ज्यान जाने, गोर्खा भूकम्पमा करिब ९ हजारको ज्यान जाने तर जापानको कोबे क्षेत्रमा एकजनाको पनि मृत्यु नभई करिब १२ जना घाइते भएको विवरण आएको थियो। यस्तो किन हुन्छ ? यसमा गहन ढङ्गले विश्लेषण गर्नु जरुरी छ।

महासागरमा हुने सुनामी लगायत समुन्द्रसँग सम्बन्धित विपद् र अत्यधिक चिसो अर्थात् माइनस चालीस डिग्री सेल्सियसभन्दा बढी चिसोका कारणले लाखौं घोडा मर्ने 'जुड्स' भन्ने मङ्गोलियामा हुने विपद् जस्ता केही अल्प विपद्हरू बाहेक सबै प्रकृतिका विपद्हरू नेपालमा पाईने हुनाले हाम्रो मुलुक विपद्का दृष्टिले बहुविपद्युक्त क्षेत्र मानिन्छ। नेपालमा एउटा विपद्ले अर्को विपद्समेत ल्याउने हुनाले क्यासकेडिङ्ग विपद्को मुलुकको रूपमा पनि चिनिन्छ। यसको यस्तो गम्भीरतालाई बेवास्ता गरेर विपद्लाई आफ्नो जीवन वृत्तिको अवसर मात्रै र यसलाई अवसरको रूपमा प्रयोग गर्ने केही सीमित समूहहरू हालका दिनमा विशेष सक्रिय हुँदै आएको आभाष भइरहेको छ।

विपद्लाई विशुद्ध विज्ञानका हिसाबले सम्बोधन गर्नेभन्दा पनि यसमा राजनीति तथा साँस्कृतिक वास्तविक र अवास्तविक अवयवहरू समावेश गरी हेर्ने, कसैकसैले विपद्लाई आफ्नो राजनीतिक चालको रूपमा, कसैले जीवन निर्वाहको अस्त्रको रूपमा लिने जस्ता केही नहुनुपर्ने अवयवहरू समेत विपद् तथा यसको व्यवस्थापनमा यदाकदा हामीकहाँ पाइने गरेको छ। विपद्का यी केही असामान्य पक्षहरू भए तापनि

विपद्लाई विशुद्ध विज्ञानको रूपमा व्यवहार गरेर यसलाई प्रविधिको प्रयोगमार्फत सही अनुमान गरेर उपयुक्त राष्ट्रिय संस्थागत संयन्त्रमार्फत सम्बोधन गरेर साधन उचित परिचालन गर्न सके विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

२. विपद् प्रति कार्यको पूर्वतयारी

भनिएकै पनि छ, प्रकोपको कारणले क्षति हुने हैन कि प्रकोप आउँछ भनेर सोचेर त्यसअनुरूपको तयारी नगर्नाले बढी क्षति हुने गर्छ। विपद् व्यवस्थापनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चरण भनेको विपद् घटित भइरहेको तथा विपद्को तत्कालपश्चात् गरिने खोज, उद्धार तथा राहतका कार्यहरू त अवश्य नै हुन्। सरसरी हेर्दा यस चरणका कार्यहरू अत्यन्त सामान्य झैं लाग्छ। विपद्मा कति मानिसहरू हराइरहेका छन् तिनको खोजी गर्ने, मानिस जीवित अथवा मृत अवस्थामा देखिएमा समेत तिनको भग्नावशेषबाट उद्धार गर्ने र विपद् पीडित तथा प्रभावितहरूलाई खाद्य तथा गैरखाद्य सामग्रीहरू राहतस्वरूप प्रदान गर्ने लगायतका विषय विपद् व्यवस्थापनका मुख्य क्रियाकलापमा पर्दछन्।

वास्तवमा, यो विषय अत्यन्त प्राविधिक र कठिन विषय हो, सरसर्ती हेर्दा सामान्य झैं लाग्ने यस विषयवस्तुभित्र भग्नावशेषमा मानिसको खोजी गर्दा खोजीकर्ताकै ज्यान गएको प्रशस्त उदाहरणहरू छन्, साथै खोजी गर्न विशेष किसिमको क्यामेरा र औजारहरू आवश्यक पर्छन्। महत्त्वपूर्ण कुरा त खोजीको लागि तालिमप्राप्त उद्धारक कुकुरहरू आवश्यक पर्छन्, यी सबै कार्यहरू अत्यन्त खर्चिलो हुन्छ। खोजीपश्चात् जीवित वा मृत व्यक्ति भनेर थाहा पाइसकेपछि ती व्यक्तिको भग्नावशेषबाट उद्धार गरिन्छ, यो झनै जोखिमपूर्ण हुन्छ र यसका लागि खोज तथा उद्धारसम्बन्धी विशेष तालिमको आवश्यकता पर्छ। यी कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा गर्नका लागि ज्ञान अर्थात् तालिम, औजार र खोज तथा उद्धारको प्रमाणीकरण समेत चाहिन्छ। विपद् व्यवस्थापनको प्रभावकारिताका लागि यी र यस्ता प्राविधिक विषयहरूमा प्रयास ध्यान दिनु आवश्यक छ।

३. पुनःनिर्माण तथा पुनर्लाभ

विपद्पश्चात् गरिने महत्त्वपूर्ण कार्य पुनःनिर्माण तथा पुनर्लाभ हो। यो प्रयासः राष्ट्रिय सरकारको नेतृत्वमा विकास साझेदारको सहयोगमा गरिन्छ। यसका लागि सरोकारवालाको सहभागितामा विपद्पश्चात्को आवश्यकताको विश्लेषण गर्ने गरिन्छ। यसको विश्लेषणका लागि आआफ्नै प्रकृतिका विशेष अन्तर्राष्ट्रिय तरिकाहरू हुन्छन् र यस प्रक्रियाको नेतृत्व राष्ट्रिय सरकारले तोकेको सरकारी निकायबाट हुने गर्छ। विपद्पश्चात्को आवश्यकताको विश्लेषण गर्न साझा लेखाजोखा संयन्त्र अपनाउने गरिन्छ। विकासका साझेदारहरू आफै सक्रिय सहभागी भएर यो विश्लेषण गरिने भएकाले यसको अन्तर्राष्ट्रिय विश्वसनीयता बढी हुन्छ र यसबाट पुनःनिर्माणमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता परिचालन गर्न सहज हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा २०७२ साल वैशाखमा गएको विनाशकारी भूकम्पपश्चात् यस्तो पिडिएनए (Post Disaster Need Assessment) गरिएको र यो राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्वमा गरिएको थियो। विपद् पश्चात् गरिने पिडिएनए विपद् व्यवस्थापनका हिसाबले अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। नेपालमा गोर्खा भूकम्पपश्चात् गरिएको पुनःनिर्माणमा पहिला मानिसको घर जहाँ थियो त्यहीं बनाउन दिइयो, अर्थात् जमिनको उचित योजना गरिएन (Reconstruction: With or Without Land Use Planning)। पुनःनिर्माण भइसकेपछि पनि त्यस ठाँउमा अझै दमकल जाँदैन। जमिनको योजना सहितको पुनःनिर्माण अर्थात् यसलाई बोलीचालीको भाषामा कोबे मोडेल र जमिनको योजना विनाको पुनःनिर्माण यसलाई बोलीचालीको भाषामा हाइटी मोडेल भनिन्छ। नेपालमा हाइटी मोडेलमा पुनःनिर्माण भएको छ, यसले आगामी दिनमा धेरै चुनौतीहरू ल्याउँदैछ।

४. विपद् पूर्वतयारी

अनपेक्षित रूपमा वृहत स्तरमा हुने क्षति र त्यस्तो क्षति परिपूर्ति गर्न आफ्नो मात्र क्षमताले नभ्याउने अवस्था 'Disaster is a crisis situation that far exceeds the capabilities. Disaster is defined as a crisis situation causing wide spread damage which far exceeds our ability to recover. (Quarentelly, १९८७)' लाई सामान्यतः विपद्को अवस्था भनिन्छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यालयको आधिकारिक परिभाषामा समेत विपद्लाई आफ्नो स्रोतले मात्र पूर्ति गर्न नसकिने विषयको रूपमा राखेको छ। 'A serious disruption of the functioning of a community or a society involving widespread human, material, economic or environmental losses and impacts, which exceeds the ability of the affected community or society to cope using its own resources. (Disaster Dictionary, UNISDR, 2009)। विपद्बाट हुने क्षति रोक्न त सकिन्न तर यसको क्षतिलाई विभिन्न उपायहरू अग्रिम रूपमा अपनाएर कमी गर्न सकिन्छ।

विपद् कहिले जान्छ, कसरी जान्छ, यसले के के क्षति पुऱ्याउन सक्छ भन्ने जस्ता विषयहरू ठ्याक्कै भन्न त सकिन्न तर विगतका अनुभव तथा सिकाइहरू र आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट धेरै हदसम्मको सही पूर्वानुमान सम्म गर्न सकिन्छ। विपद्को पूर्वानुमान सही हुन सकेको खण्डमा यसको सम्बोधन तथा क्षतिको न्यूनीकरण पनि प्रभावकारी नै हुन्छ। विपद्लाई उपयुक्त तरिकाले सम्बोधन गर्नका लागि प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून, उपयुक्त किसिमको राष्ट्रिय, क्षेत्रगत तथा स्थानीय तहको संस्थागत संयन्त्र, दक्ष तथा उत्प्रेरित जनशक्ति र आधुनिक प्रविधिको वस्तुपरक प्रयोग र यथोचित साधन व्यवस्था आवश्यक पर्दछ। यसक्रममा विपद् व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रियस्तरको संस्थागत संयन्त्रको नेपालको अवस्था, विद्यमान समस्याहरू, विगतका भोगाइ तथा पाठहरू र आगामी दिनमा अपनाउनुपर्ने मार्गचित्र जस्ता विषयहरूले अत्यन्त महत्त्व राख्दछ।

५. अन्य मुलुकहरूबाट भएको सिकाइ

विपद् व्यवस्थापनको सम्बन्धमा रहेको राष्ट्रिय बुझाइ नै परम्परागत रहेको हो की भन्ने व्यहोरा २०७२ साल वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पको सन्दर्भले देखाएको छ। कोबे, भुज र हाइटीमा गएका ठुला

भूकम्पहरूमा मृत्यु भएका मानिसहरूमध्ये भूकम्प गएको कति समयभित्र मर्ने रहेछन् भनेर जापानी विद्वानहरूले अध्ययन गरेका थिए। मृत्यु भएका ती मानिसहरू भूकम्प गएको तीस देखि पैतालिस सेकेन्डभित्र मरिसकेका हुँदा रहेछन्। हाइटीको भूकम्पमा करिब ६० हजार विदेशी खोज तथा उद्धार टोलीहरू परिचालन भए र तिनले करिब १५० जना मानिसको जीवित उद्धार गरे, हामीकहाँ यसै भूकम्पमा करिब पाँच हजार विदेशी खोज तथा उद्धार टोलीहरू परिचालन भए, यिनले १९ जनाको जीवित उद्धार गरे। यो तथ्याङ्कको थप विश्लेषणबाट के देखिन्छ भने भूकम्पले मानिस मर्ने बेलामा हजारौं/लाखौं मानिसको मृत्यु हुने र परिचालन गरिएको खोज तथा उद्धार टोली तथा विज्ञको दक्षताका कारण केही अत्यन्त न्यून मानिसको मात्र उद्धार हुन सक्ने रहेछ। यसले सरकार तथा विदेशी सहयोगबाट गरिने खोज तथा उद्धार क्षमतामा गरिने ठुलो लगानी तथा खोज र उद्धारमा गरिने सक्रियतामा प्रश्न चिन्ह लगाइदिएको छ। अब यहाँ बुझनुपर्ने महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने विपद्बाट मानिस जोगाउन घर बलियो अर्थात् भूकम्प प्रतिरोधी बनाउनु राम्रो की खोज तथा उद्धार क्षमता बढाउनु राम्रो हो । सरकारसँग भएको सीमित स्रोतको उपयोग भूकम्प प्रतिरोधी घर बनाउनेतर्फ लगाउने की खोज, उद्धार तथा राहत कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन लगाउने । यो एउटा गम्भीर प्रश्न अर्थात् बुझाइमा ल्याउनुपर्ने स्पष्टता हो।

संसारमा सबभन्दा बढी भूकम्प जाने मुलुक भनेर चिनिने जापानमा यस अवस्थाका कामहरू अत्यन्तै बढी भएको कारणले जति भूकम्प गए पनि त्यसको क्षति अत्यन्त न्यून रहने गरेको छ । भनिएकै पनि छ, प्रकोपको कारणले क्षति हुने हैन कि प्रकोप आउँछ भनेर सोचेर त्यसअनुरूपको तयारी नगर्नाले बढी क्षति हुने गर्छ। यसै राष्ट्रिय बुझाइमा परिवर्तन ल्याएर सार्क क्षेत्रका अन्य मुलुकले आफ्नो संस्थागत संयन्त्रमा परिवर्तन ल्याएका हुन, हामीकहाँ पनि यो बुझाइमा परिवर्तन आएर त्यसअनुरूप संस्थागत संयन्त्रहरूमा अझै परिवर्तन आउन सकेको छैन। विगतमा भएका विपद्का घटनाहरूबाट पाठ सिकेर संसारका विभिन्न मुलुकहरूले आफ्नो नीति, कानून तथा संस्थागत संयन्त्रमा धेरै सुधार गरिसकेको पाइन्छ। हिन्द महासागरमा आएको सुनामीपश्चात् भारतले विपद्को समग्र राष्ट्रिय व्यवस्थापनका लागि विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्राधिकरण बनाएको र पाकिस्तानले पनि विपद्को समग्र व्यवस्थापनका लागि भारतको जस्तै विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्राधिकरण बनाएको पाइन्छ।

सार्क मुलुकको विपद् व्यवस्थापनको संस्थागत राष्ट्रिय संयन्त्र तुलनात्मक रूपमा हेर्ने हो भने बंगलादेश, श्रीलंका र मालदिभ्सले विपद्को समग्र व्यवस्थापनका लागि भिन्न विपद् व्यवस्थापन मन्त्रालय बनाएको पाइन्छ। अफगानिस्तानमा विपद् व्यवस्थापनका लागि विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय प्राधिकरण रहेको भए तापनि यसलाई नाममात्र परिमार्जन गरी अफगानी विपद् व्यवस्थापन परिषद् अर्थात् चलनचल्तीमा 'अन्डमा' भन्ने गरिन्छ। यसको स्वरूप भारत वा पाकिस्तानको जस्तै प्राधिकरण प्रकृति कै छ। भुटानमा विपद्को समग्र व्यवस्थापन गृह तथा सँस्कृति मन्त्रालयअन्तर्गत एक विपद् व्यवस्थापन विभागबाट हुने

गर्दछ। नेपालमा गृह मन्त्रालयअन्तर्गत रहेको राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले विपद् व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रिय संस्थागत स्रोत संयन्त्रको रूपमा रही नीतिगत समन्वय र व्यावहारिक कार्यान्वयनको काम गरिरहेको छ।

६. सिकाइ र बुझाइबिच नेपालका नीतिहरू

विपद् व्यवस्थापनको प्रभावकारिताका लागि विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय नीति लगायत विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६ कार्यान्वयनमा रहेको छ। यस नीति एवम् रणनीतिले विपद् व्यवस्थापनको कतिपय सवालहरूलाई सामान्य निर्देश समेत गर्ने गरेको छ। नेपालमा विपद्लाई सामूहिक, प्रशासनिक, राजनीतिक तथा राजकीय शक्तिको प्रयोग गरी विगतदेखि नै आफ्नै किसिमले व्यवस्थापन गरिँदै आएको पाइन्छ। वि.सं. १२५५ मा आएको ठुलो भूकम्प जहाँ काठमाडौंको एक तिहाइ जनता लगायत तत्कालीन राजा अभय मल्ल समेतको मृत्यु भएको लेखोटहरू पाइएको छ। त्यसबखत समेत प्रति कार्य तथा पुर्नलाभका कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा भएको पाइन्छ। वि.सं. १९९० सालको भूकम्पका विषयमा श्री प्र.गो.द.बा. मेजर जनरल ब्रह्मशम्शेर जङ्गबहादुर राणा (बी.ए.) द्वारा लिखित नेपालको महाभूकम्प १९९० साल किताबमा 'कति वर्षको लडाइँले हानि गर्न नसक्ने तीन मिनेटको भूकम्पबाट छिनभर मै हुन आयो' भन्ने उद्गार सहित यस भूकम्पमा भएको प्रति कार्य तथा राहत र पुनःनिर्माणको विवरण उल्लेख भएको छ। विदेशी सिकर्मी नल्याई स्वदेशी नागरिकहरूकै सक्रियता तथा आर्थिक सहयोगमा पुनःनिर्माण भएको थियो । पुनःनिर्माणका लागि एक नेपालीले अर्को नेपालीसँग ऋण लिएकाले अब कुनै पनि नेपालीलाई ऋणको भारी बोकाइरहन उचित नहुने भन्दै सबैको ऋण सरकारको तर्फबाट तिरी सबै तमसुकहरू च्याती न्यूरोडमा भूकम्पमा मरेकाहरूको सम्झनामा भूगोल पार्क बनाएको प्रसङ्गले त्यस बखत गरिएको विपद्को दुःखको प्रभावकारी सम्बोधनका सम्बन्धमा अनुमान गर्न सकिन्छ।

विगतका भूकम्पलाई विभिन्न नीतिगत तथा संस्थागत संयन्त्रमार्फत सम्बोधन गरेको पाइन्छ। पछिल्ला चरणमा रहेका नीतिगत तथा संस्थागत चरणहरूलाई २०३९ सालमा आएको दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन देखि सुरु गर्दै विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६ को नीतिगत मार्गदर्शनमा ल्याएको देखिन्छ। यस बाहेक विपद् व्यवस्थापनलाई विपद् पूर्वतयारी तथा प्रति कार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन, २०६७, राष्ट्रिय विपद् प्रति कार्य कार्य ढाँचा, २०७०, विपद्पश्चात्को शव व्यवस्थापनसम्बन्धी मार्गदर्शन, २०६८, नेपाल सरकारको ८३ वटा खुल्ला क्षेत्र कायम गर्ने निर्णय, २०६९, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा निर्देशिका, २०६९, स्थानीय विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तर्जुमा निर्देशिका, २०६८, विपद् पीडित पुनर्वास सञ्चालन कार्यविधि, २०७१ तथा वारुण यन्त्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६७ आदि महत्त्वपूर्ण नीतिगत संयन्त्रहरू रहेका छन्।

नेपालको संविधानको धारा ५५ को खण्ड (५) को बुँदा ९ मा 'प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न पूर्व सूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवम् पुर्नस्थापना गर्न' उल्लेख भएको देखिन्छ। मौलिक हकसम्बन्धी धारा ३६ मा रहेको 'खाद्य सम्बन्धी हक' मा उल्लिखित 'प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हकअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने तथा प्रत्येक नागरिकलाई कानून बमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक हुनेछ' भन्ने व्यवस्थाका साथै धारा ३७ मा रहेको 'आवासको हक'मा उल्लिखित 'प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुनेछ' भन्ने व्यवस्थाले विपद्को समयमा समेत सरकारी सक्रियतामार्फत यी हकहरू प्रत्याभूत हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ। कार्यक्षेत्र विभाजनको दृष्टिले हेर्दा विपद् व्यवस्थापनलाई नेपालको संविधानले सङ्घ वा प्रदेशको एकल अधिकारको सूचीमा नराखी अनुसूची ७ मा साझा अधिकारको सूचीको बुँदा नं. १७ मा 'प्राकृतिक तथा गैर प्राकृतिक विपद् पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुर्नलाभका विषय राखेको देखिन्छ। अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकारको सूचीको बुँदा नं. २० मा विपद् व्यवस्थापन विषय राखी विपद्लाई स्थानीय तहको प्राथमिक जिम्मेवारी, प्रदेश तहबाट व्याकअप सहयोग र सङ्घीय तहबाट नीतिगत समन्वयको अवधारणा अगाडि सारेको जस्तो देखिन्छ। संविधानको यस व्यवस्थाअनुरूप प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूले क्रमशः विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थागत संयन्त्रहरू निर्माण गर्दैछन्।

यी नीतिगत संयन्त्रहरूको आधारमा नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम गृह मन्त्रालयले राष्ट्रिय तहबाट समग्र विपद् व्यवस्थापनको समन्वय गर्ने गरेको छ। यसको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र नियमावली २०७६ जारी भई यसअन्तर्गत राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण स्थापना भई हाल कार्य सञ्चालनमा रहेको छ। हालको संरचनामा प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन परिषद् र गृहमन्त्रीको संयोजकत्वमा जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समिति क्रियाशील रहेको छ।

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय विपद् प्रति कार्य कार्यढाँचा ल्याएर विपद् व्यवस्थापनमा सबै विषयगत निकायहरू एकजुट भएर लाग्नुपर्छ भन्ने अवधारणा त ल्यायो तर त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेन, किनभने यो कार्यढाँचाले नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निकायहरू मात्र समेटेटी अन्य गैरसरकारी तथा सामुदायिक क्षेत्र समेट्न सकेको छैन। सरकारले मात्र विपद् व्यवस्थापन गरेर हुँदैन, गैरसरकारी क्षेत्र अझ अग्रसर भएर लाग्नुपर्छ, निजी क्षेत्र र समुदायका मानिसहरू त्यत्तिकै सजग हुनुपर्छ। हामी उदाहरण नै हेरौं, टोल टोलका तथा स्कुले बच्चाहरू जापानमा छुट्टीको दिनमा आँखा मिचौली, लुकिछिपी खेल खेल्दा भूकम्प गएको र आफ्नो परिवारका सदस्यहरू तथा नातेदार साथीहरू त्यस भूकम्प वा सुनामी परी हराएको तथा अर्को बच्चाले त्यसको खोजी गरी पत्ता लगाएको जस्तो काल्पनिक भूकम्प वा

सुनामीको चित्रण गरी खेल खेल्यन्। यसले उनीहरूमा विपद्को आन्तरिकीकरण कुन हदसम्म छ, उनीहरूको सोच, विचार र व्यवहार सबै कतिको विपद्संवेदी छ भन्ने देखाउँछ।

हामी कहाँ त्यो तहको विपद्संवेदी सामान्यस्तरको चेतनासमेत आउन सकेको छैन। हामीकहाँ केही हदसम्म अरुलाई 'ओठेभक्ति' देखाउने प्रवृत्ति बढी छ, यो पूर्णतः विपद् व्यवस्थापनको क्षेत्रमा पनि लागु हुन्छ। अतः अरुलाई देखाउनका लागि मात्र काम गर्नु भएन विनाशकारी भूकम्पबाट स्पष्ट पाठ सिक्ने सोबमोजिम काम गर्नुपर्दछ। इन्जिनियरिङ्ग प्रक्रिया देखाउनका लागि पूरा गरेर नियम पुन्याएजस्तो गरी घर बनाउनु भएन किनकी भूकम्पले त्यो नक्सालाई मान्दैन। साच्चिकै स्वरूपको भूकम्प प्रतिरोधी घर बनाउनुपर्दछ। यस अर्थमा विश्लेषण गर्दा, अबका दिनमा विपद् प्रति कार्य तथा राहतलाई ओठे भक्तिको रूपमा वा राज्यको सुधारवादी धारको रूपमा नलिई स्पष्ट स्वरूपको अधिकारवादी धारको रूपमा व्यवस्थापन गर्नेपर्छ भन्ने देखिएको छ।

७. नेपालमा विपद्: साँच्चिकै विपद् वा व्यवस्थापनको कमजोरी

प्रत्येक वर्षको असार/साउनमा तराइ क्षेत्रमा ठुलो पानी पर्छ, खासगरी पश्चिम तराइमा ठुलो क्षेत्र डुबानमा पर्छ, कैयौं मानिसहरू विस्थापित हुन्छन्, कतिपयको मृत्यु हुने गर्छ। यो सम्पूर्ण व्यहोरा सरकार लगायत गैरसरकारी सबै कर्ताहरूलाई वैशाख तथा जेठ महिनामा नै थाहा हुन्छ। तर ती निकायहरू डुबानबाट जनतालाई जोगाउन पूर्वतयारी गर्दैनन् ? विपद् अल्पीकरण तथा न्यूनीकरणका सावधानीहरू पहिल्यै किन अपनाइँदैन ? विदेशी विपद् विज्ञहरू हाम्रो यो डुबानको समस्यालाई विपद् नै मान्दैनन्। विपद् भनेको थाहा नभई आकस्मिक रूपमा आफ्नो क्षमताले नभ्याउने गरी आउँछ भनिन्छ। नेपालको पश्चिम क्षेत्रमा हुने डुबान हामीलाई पहिल्यै थाहा छ, यसको सम्बोधन हाम्रो पूर्व तयारीबाट गर्न सकिन्छ भने यो कसरी विपद् भयो, यो त सरकारी क्षेत्रको व्यवस्थापनको अक्षमता मात्र हो जस्तो देखिन्छ। तर यसलाई अझ विस्तृत रूपमा कारण केलाउँदै जाँदा यसमा प्रष्ट रूपमा हाम्रो नीतिगत तथा संस्थागत समस्या रहेको देखिन्छ।

नेपालमा विपद्को समग्र राष्ट्रिय व्यवस्थापन गृह मन्त्रालयले गर्छ। जसको म्यान्डेट र क्षमता पूर्व तयारीमा जुट्ने मन्त्रालयहरूलाई समन्वय गर्ने नै छैन, यसले कार्यान्वयनमा द्विविधा उत्पन्न गराएको छ। अन्य मन्त्रालयहरूले तयार पारेको वार्षिक कार्यक्रम तथा नीतिहरूका विषयमा गृह मन्त्रालयको कुनै भूमिका हुँदैन। विपद् परिसकेपछि मात्र सक्रिय हुन्छ। यसको अर्थ, यसमा गृह मन्त्रालयलाई दोष लगाएको हैन कि, यस मन्त्रालयको म्यान्डेट र कार्यक्षेत्र नै यही हो। यस अवस्थामा सुधार ल्याउनु जरुरी छ। अहिले भएको यस्तो संस्थागत कमजोरी बोकेर हामी विपद्को प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने सक्दैनौं। अहिलेको सामान्य जनशक्तिबाट राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापनको समन्वय गर्ने हालको प्रणालीलाई त्यागेर संसारका अन्य मुलुकहरूले अपनाएको जस्तो विपद्को प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि एक

विशिष्टीकृत संस्थागत संयन्त्र र उपयुक्त जनशक्तिको प्रणालीमा अबका दिनमा जानैपर्छ। नेपालले जुन बेला २०३९ सालमा दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन ल्यायो, त्यस बखत नेपाल विपद् व्यवस्थापनका लागि एसियाली क्षेत्रकै अग्रणी राष्ट्र थियो। तर विडम्बना, अहिले संसारका प्रायसः सबै मुलुकहरूले नयाँ सोच सहितको प्रभावकारी कानून र संस्थागत संयन्त्र ल्याइसके, नेपालमा भने उही पुरानै बुझाइ उद्धार केन्द्रित संस्थागत संयन्त्र र कानुनी प्रबन्ध कायम छ। यो अवस्थामा चाँडै परिवर्तन ल्याउनुपर्दछ।

८. समस्या, कारण र समाधान

विपद् व्यवस्थापनको क्षेत्रमा हालको दिनमा गरिएको प्रबन्ध र यसको क्रियाशीलताका केही गम्भीर संस्थागत कमी कमजोरीहरू छन्। उदाहरणको रूपमा मेलम्ची खानेपानी आयोजनाले उपत्यकाको अधिकांश सडक खनेर पाइप बिछ्याउने कार्य सकेर पानी वितरण गरिरहेको छ। आयोजनाले आफ्नो काम प्रभावकारी रूपमा गरी नै रहेको छ, तर यी कामहरू विपद्संवेदी नभएको हुनाले आगामी दिनमा फेरी एकचोटी सबै सडकहरू खनेर उक्त बिछ्याइएका खानेपानीका पाइपहरूलाई भूकम्पसंवेदी बनाउनुपर्ने हुनसक्छ। मेलम्चीले त आफ्नो कार्य गरिरहेकै छ तर उसको कामलाई विपद्संवेदी बनाउने कसले, त्यस्तो केन्द्रीय नीतिगत समन्वय गर्ने संयन्त्रको आवश्यकता देखिएको छ। मेलम्चीलाई उसले बिछ्याएको सबै पाइपहरू भूकम्पसंवेदी भएर बिछ्याउनुपर्छ भनेर कसले भन्ने हो, यो द्विविधा अझै हामीकहाँ छ। संसारका अधिकांश देशमा विपद्को सिकाइ स्वरूप यस्ता केन्द्रीय तहका नीतिगत समन्वय गर्ने संस्थागत संयन्त्रहरू जन्मिने गरेको पाइन्छ। भारतमा गुजरात भूकम्पपश्चात् राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण गठन गरियो। पाकिस्तानमा पनि भूकम्पपश्चात् यस्तो संस्थाको सिर्जना भएको पाइन्छ। सुनामीलगायतका ठुला विपद्पश्चात् बंगलादेश, श्रीलंका र माल्दिभ्सले विपद्लाई नीतिगत तहमा समन्वय गर्न विपद् व्यवस्थापन मन्त्रालय गठन गरेको छ। जापानमा ग्रेट हानसिड-अवाजी भूकम्पपश्चात् विपद् व्यवस्थापनको नीतिगत समन्वय गर्ने कार्य मन्त्रपरिषद्को जिम्मा लगाई प्रधानमन्त्रीको कार्यालय क्याबिनेट अफिसमा विपद् व्यवस्थापनको युनिटको रूपमा संस्थागत संयन्त्र गठन गरिएको छ।

विपद् व्यवस्थापनका सम्बन्धमा रहेको बुझाइमा आएको परिवर्तन सहितको विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय नीतिअनुरूप विपद्लाई राष्ट्रियस्तरमा व्यवस्थापन गर्ने एक राष्ट्रिय संस्थागत संयन्त्र हुनुपर्ने आवश्यकता लाई सम्बोधन गर्नका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण गठन त गरियो तर यो प्रयास झन् मुलुकका लागि प्रत्युत्पादक भयो। समाधान समस्याभन्दा राम्रो हुनुपर्दछ भन्ने व्यवस्थापनको मान्यता हो तर नेपालमा समाधान हाम्रो समस्याभन्दा खराब भइदियो। प्राधिकरणको अनुभव हेरेपछि यस्तो भान हुन थाल्यो कि विपद् व्यवस्थापनको क्षेत्रमा बरु पुरानै अवस्था नै ठीक थियो? नेपालको सन्दर्भमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण असल समाधान हुन नसक्नुका मुलभूत कारणहरू निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनबमोजिम कार्यविधि, निर्देशिका तथा मार्गदर्शन आदि नीतिगत तहका निर्णय गर्ने अधिकार कार्यकारी समितिले प्रयोग गर्दै आएको छ। सोबमोजिम हालसम्म दुई दर्जन जति नीतिगत निर्णयहरू गरिसकेको अवस्था छ। तर यी निर्णयहरू अरु कुनै मन्त्रालय वा निकायले स्वामित्व लिएको अवस्था छैन। मन्त्रालय तथा अन्य निकायहरू मन्त्रपरिषद्को निर्णय खोज्ने गर्छन्। यसको लागि मन्त्रपरिषद्मा पेस गर्नु भन्ने मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय नभई कार्यकारी समितिको अधिकार भएकोले उतै निर्णय गर्नु भनेर फर्केर आउँछ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत विषयहरू यसै भूमिमा परेको छ। यस अवस्थामा सुधार कसरी ल्याउने गम्भीर नीतिगत समाधान आवश्यक छ।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनले प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुखलाई प्रति कार्य नियन्त्रक (Incident Commander) भनी निर्दिष्ट गरेको छ। हामीकहाँ विपद्को कुनै पनि घटनामा त्यहाँको प्रमुख जिल्ला अधिकारी(प्रजिअ)ले कमाण्डरको काम गरिरहेको हुन्छ। सुरक्षा निकायले पनि प्रजिअको आदेश पालना गरिरहेका हुन्छन्। यस अवस्थालाई ध्यान नदिई विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनले प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुखलाई विपद्को प्रति कार्य नियन्त्रक तोकी विपद्को समयमा उसको आदेशमा सुरक्षा निकाय परिचालन हुने व्यवस्था ल्याइदियो। यो व्यवस्था आफैमा अरु ऐनहरूसँग बाझियो। यो व्यवस्थाले सुरक्षा निकायको चेन अफ कमाण्डमा पनि प्रहार गर्नुको सुरक्षा निकाय आफ्नो आदेशको एकतामा चल्ने संस्थालाई छुरिएर आदेश लिने संस्थाको जस्तो सामान्य स्वरूपमा व्याख्या गरिएको छ।
- यसैगरी उक्त ऐनले प्रजिअको संयोजकत्वमा रहने जिल्ला स्तरीय विपद् व्यवस्थापन समितिमा पालिकाका प्रमुखहरू सदस्य हुने परिकल्पना गरेको छ। पालिकाका प्रमुखहरूलाई मर्यादाक्रममा प्रजिअभन्दा माथि राखिएको तर यो क्रमलाई ध्यान नदिई ऐन आएकोले विपद् व्यवस्थापनका सन्दर्भमा कानून कार्यान्वयनमा द्विविधा पर्न गएको छ। यस प्रकारको पद सोपान तथा मर्यादाक्रममा देखिएको समस्याको विषयलाई मिलाउनु जरुरी छ। यसका साथै विपद् व्यवस्थापन जस्तो गम्भीर विषयमा राजनीतिक नियुक्तिद्वारा यसको प्रमुख नियुक्त हुने विषय आफैमा उचित नहुने विषय हो। विपद्को प्रति कार्य, पूर्वतयारी र पुर्नलाभमा राजनीतिक गन्ध कहींकतै देखिनुहुँदैन, यसलाई विशुद्ध रूपमा जनधन जोगाउने विषयको रूपमा हेरिनुपर्दछ यसैले राजनीतिक नियुक्तिको विषय सच्याउनु जरुरी छ।
- विपद्लाई सम्बोधन गर्न कोषको परिकल्पना गरिएको छ। यस कोषमा दातृ निकायबाट अनुदान प्राप्त गरी सो समेत राखे गरी व्यवस्थापन गरिएको छ। तर व्यवहारमा विपद् व्यवस्थापन कोष परिचालनमा समस्या देखिएको छ। अर्थ मन्त्रालयबाटै आफ्नो कोषमा रकम ल्याएर प्राधिकरणबाट विभिन्न मन्त्रालय, निकाय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहमा निकासा दिने भए प्राधिकरण जस्तो भिन्न संरचनाको औचित्य पुष्टी कसरी हुन्छ ? प्राधिकरणले विकास साझेदारबाट रकम ल्याउँछ र उसले

उक्त रकम आवश्यकताको आधारमा निकास दिनसक्छ भन्ने अवधारणामा कोषको परिचालनमा राखेको देखिन्छ। तर प्राधिकरणले व्यवहारमा विकास साझेदारबाट रकम प्राप्त गर्न सकेको छैन र अर्थ मन्त्रालयसँगै रकम आश गरेर बसेको अवस्था छ।

- विपद् व्यवस्थापन सबै मन्त्रालय, निकाय र सबै तहका सरकारका साझा काम हो। विपद् व्यवस्थापनलाई नै सम्बोधन गर्नका लागि प्राधिकरण गठन भएपछि अन्य सबै मन्त्रालय वा निकायहरूलाई विपद् व्यवस्थापनको काम पन्छाउन सजिलो भएको छ। यसका साथै ठुला ठुला विकास तथा निर्माणका कार्यहरू यस प्राधिकरणले थाहा पाउने कुनै संयन्त्र नै छैन। ऊर्जा, सिँचाइका साथै सहरी विकास मन्त्रालयबाट निर्माण हुने ठुला ड्यामहरू ठुला संरचनाहरूमा हुने सानो मात्र संरचनात्मक गल्लीले ठुलो विपद् ल्याउन सक्छ। यी विषयहरूमा प्राधिकरणले कुनै भूमिका खेल्न सक्दैन र ऐन तथा नियममा कल्पना गरिए जस्तो मुलुकलाई विपद्संवेदी बनाउन सकिँदैन।
- गृह मन्त्रालय नीतिगत निर्णयमा र प्राधिकरण कार्यान्वयनमा निर्दिष्ट हुनका लागि प्रधानमन्त्री अध्यक्ष हुने विपद् व्यवस्थापन परिषद्को सदस्य सचिवको रूपमा गृह मन्त्रालयको सचिव र गृह मन्त्री अध्यक्ष हुने विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको सदस्य सचिवको रूपमा प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुख हुँदा नीतिगत तथा कार्यगत सामन्जस्यता हुन्छ। हाल कार्यान्वयनमा रहेको विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनमा यी दुवै संयन्त्रको सदस्य सचिवको रूपमा प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुख राखिएकाले कार्य सञ्चालनमा द्विविधा रहेको छ। यसमा सुधार गर्नु आवश्यक छ।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको विषयलाई कम महत्त्व वा व्याख्या गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको स्थापना तथा सञ्चालनको विषयलाई जोड दिएको छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको क्षेत्रमा गरिखानेहरूले यस विपद् व्यवस्थापनको विषयलाई एउटा जागिर खाने संयन्त्र वा कन्सल्टेन्सी गर्ने विषयको रूपमा गलत उद्देश्यका साथ उपयोग गरेको हुँदा यसमा सुधार गर्नुपर्दछ।

९. समाधानका उपायहरू

वास्तविक सुधारका लागि न्यूनतम रूपमा गर्नुपर्ने दुई विषयहरू देहायबमोजिम छन्-

- जापानमा ग्रेट हानसिन अवाजी भूकम्पपश्चात् विपद् व्यवस्थापनको नीतिगत समन्वय गर्ने कार्य मन्त्रपरिषद्को जिम्मा लगाई प्रधानमन्त्रीको कार्यालय क्याबिनेट अफिसमा विपद् व्यवस्थापनको युनिटको रूपमा एक संस्थागत संयन्त्र गठन गरेको विषयलाई हामीले सिकाइको रूपमा ग्रहण गरी अहिलेको प्राधिकरणको मोडेल खारेज गरी प्रधानमन्त्री वा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयमा एउटा

महाशाखालाई विपद् व्यवस्थापन अफिस तोकी त्यस युनिटलाई विपद् व्यवस्थापनको विशिष्ट कामको जिम्मा लगाउन सकिन्छ। मन्त्रालयहरूले मन्त्रपरिषद्मा पेस गरेको विकास निर्माणसम्बन्धी कुनै पनि प्रस्ताव उक्त युनिटबाट सिफारिस नभई मन्त्रपरिषद्मा पेस नहुने व्यवस्था राखासाथ यस आलेखमा दर्शाइएका अधिकांश समस्याहरू समाधान हुने देखिन्छ।

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनमा प्रस्ताव गरिएको विपद् व्यवस्थापन कोषलाई विपद् व्यवस्थापनको बास्केट फण्डको रूपमा परिचालन गर्नुपर्दछ। उक्त कोषमा नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम मात्र होइन विकास साझेदारबाट परिचालित रकम पनि जम्मा गरी विपद् पूर्वतयारीका पर्याप्त कामहरू गर्नुपर्दछ। यस कोषको उचित परिचालन मार्फत नेपालमा हुने गरेको विपद्को सम्बोधन व्यवस्थापनको असफलता होइन भनेर प्रमाणित गर्न सकिन्छ।

१०. निष्कर्ष

नेपालको विपद् व्यवस्थापनमा गम्भीर संस्थागत कमी कमजोरीहरूबाट गुज्रिरहेको छ। संसारका अधिकांश देशमा विपद्को सिकाइ स्वरूप केन्द्रीय तहका नीतिगत समन्वय गर्ने संस्थागत संयन्त्रहरू रहने गर्छन्। जापानमा विपद् व्यवस्थापनको नीतिगत समन्वयका लागि प्रधानमन्त्रीको कार्यालय क्याबिनेट अफिसमा विपद् व्यवस्थापनको युनिटको रूपमा एक संस्थागत संयन्त्र गठन गरेको छ। नेपालमा बुझाइमा आएको परिवर्तन सहित विपद्लाई राष्ट्रियस्तरको व्यवस्थापन गर्न प्राधिकरण गठन गरियो तर यो प्रयास मुलुकका लागि प्रत्युत्पादक भइरहेको छ। हाम्रो यो समाधान पहिलेको समस्याभन्दा खराब भएको छ। विपद् व्यवस्थापनका लागि कार्यकारी समितिले गरेको निर्णयहरूमा कसैले स्वामित्व नलिने र कार्यकारी समितिको अधिकार भएकोले मन्त्रपरिषद्ले निर्णय नगर्ने, यो नीतिगत भूमिमा प्राधिकरण परेको छ। प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुखले प्रति कार्य नियन्त्रकको रूपमा र प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूले मर्यादाक्रमका कारणले जिल्ला तहमा विपद् व्यवस्थापनमा समन्वय गर्न कठिनाई भोगिरहेको अवस्था छ। विपद् व्यवस्थापन कोषमा विकास साझेदारको रकम परिचालन गर्न नसकी आन्तरिक स्रोतमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ भने आफूले गर्न नपरे हुन्थ्यो भन्ने जस्ता विपद् व्यवस्थापनका कामहरू मन्त्रालय वा निकायहरूले प्राधिकरणलाई पन्छाउने गरेको र ठुला ठुला पूर्वाधारका कामहरू प्राधिकरणलाई जानकारी नै नदिई भविष्यमा ठुला विपद् ल्याउने प्रकृतिका कार्यहरू गरी काममा बेथिति ल्याएको अवस्था छ।

विपद् व्यवस्थापन क्षेत्रका विज्ञहरूले यस द्विविधा वा असङ्गतिको अवस्थाको फाइदा उठाएर सरकारको छवि विग्रिए पनि वा जनतालाई जेसुकै भए तापनि आफ्नो जिविका वा वृत्ति राम्रैसँग चलाइरहेको अवस्था छ। यस अवस्थामा सुधार ल्याउनका लागि हाल भइरहेको संयन्त्रहरू खारेज गरी प्रधानमन्त्री वा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयमा एक महाशाखालाई विपद् व्यवस्थापन अफिस तोकी त्यस युनिटलाई विपद् व्यवस्थापनको विशिष्ट काम जिम्मा लगाउन सकिन्छ। हाल विभिन्न मन्त्रालय वा निकायहरूले गरिरहेको

पूर्वतयारी, प्रति कार्य र पुनःनिर्माण लगायतका कामहरू साविकबमोजिम नै गरिरहने गरी मन्त्रालयले मन्त्रिपरिषद्मा पेस गरेको विकास निर्माणसम्बन्धी प्रस्ताव उक्त युनिटबाट सिफारिस नभई मन्त्रिपरिषद्मा पेस नहुने व्यवस्था राख्नासाथ यस आलेखमा दर्शाइएका अधिकांश समस्याहरू समाधान हुने देखिन्छ। यसका साथै ऐनमा प्रस्ताव गरिएको विपद् व्यवस्थापन कोषलाई विपद् व्यवस्थापनको बास्केट फण्डको रूपमा विकास साझेदारहरूको रकम समेत परिचालित गरी विपद् व्यवस्थापनको काममा प्रयोग गरी प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची

कोइराला, प्रदीपकुमार (२०६९)। नेपालमा विपद् व्यवस्थापनका प्रयास तथा चुनौतीहरू। *कामाद*, २६।

गृह मन्त्रालय (२०७२)। *गोर्खा भूकम्प ०७२ एक महिनाको प्रतिवेदन*। नेपाल सरकार।

गृह मन्त्रालय (२०१७)। *नेपाल विपद् प्रतिवेदन, २०१७*। नेपाल सरकार।

राणा, ब्रह्मशमशेर जङ्गबहादुर (१९९१), *नेपालको महाभूकम्प १९९० साल* (तृतीय संस्करण २०४१)। सहयोगी प्रेस।

E L Quarentelly. (1987). *International Journal of Mass Emergency and Disasters*, 5 (3).

Koirala, P. K. (2014). *Policy and institution for disaster management in line with the comparative study between Japan, Nepal and SAARC countries*. Asain Disaster Reduction Center Research Policy Paper. Kobe, Japan.

National Planning Commission (2015). *Post Disaster Need Assessment Report, 2015*. Government of Nepal.

Stein, M. (2011). *When disaster strikes: A comprehensive guide for emergency planning and crisis survival*, Chelsea Green Publsing Company.